

Мовленнєва культура як компонент педагогічної майстерності

Розкрито суть та значення культури мовлення як складника майстерності вчителя. Висвітлено основні ознаки, які характеризують його культуру мови, та вади, яких слід уникати в усному мовленні. Розглянуто шляхи формування мовленнєвої культури педагога.

Ключові слова: мовленнєва культура, педагогічна майстерність, шляхи вдосконалення мовлення, компетентність, професійна діяльність.

Shevchuk H. Z. Speech Culture as a Component of Pedagogical Skills.

The essence and value of speech culture as a component of pedagogical skills is shown. The basic features that characterize the culture of speech of a teacher and speech defects which should be avoided in oral speech are covered. The ways of formation of speech culture of teachers are considered.

Key words: speech culture, pedagogical skills, ways of speech improvement, competence, professional activity.

Постановка проблеми. Успіх у багатьох професіях значною мірою залежить від рівня культури професійного спілкування. У першу чергу це стосується педагогів.

Чим вищий рівень мовленнєвої культури людини, тим вищий її творчий потенціал, фаховий рівень. Низький рівень мовленнєвої культури є ознакою невміння висловлювати власні думки і сприймати чужі, творчо й нестандартно мислити, вирішувати професійні й організаційні проблеми, що обов'язково позначається на успіхах у трудовій діяльності.

У XXI столітті перед педагогічною освітою постають особливі завдання. Найперше – це завдання підготовки педагога-майстра, висококваліфікованого, компетентного фахівця, здатного творчо розвиватися, постійно вдосконалюватися; поважати особистість кожного учня; вірити в його успішність; бути чесним і відповідальним, послідовним і справедливим; заохочувати різноманітність і творчість [2]. Культура мовлення при цьому відіграє важливу роль.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблема формування мовленнєвої культури та комунікативних умінь привертала увагу багатьох учених.

Перші дослідження, присвячені окремим аспектам підготовки до мовленнєвої комунікації, формуванню мовних моделей, проводилися в рамках риторики. Сьогодні мовленнєва комунікація розглядається як компонент професійної діяльності вчителя, його педагогічної майстерності (Ю. П. Азаров, Ю. К. Бабанський, А. С. Белкін, І. Я. Зязюн, В. Д. Семенов та ін.), педагогічної творчості (В. І. Загвязінський, Н. Д. Никандров, М. М. Поташник та ін.), педагогічної самоосвіти (А. Я. Арета, С. А. Дніпров, Л. І. Рувінський, С. Б. Сульська та ін.), педагогічного спілкування (О. О. Бодальов, І. О. Зимня, В. А. Кан-Калік, Я. А. Коломінський, А. А. Леонтьєв, А. В. Мудрик, А. А. Реан та ін.) [1].

Це питання було предметом дослідження провідних вітчизняних учених, таких як С. О. Караман,

Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, О. Д. Пономарів, В. О. Сухомлинський, І. П. Ющук.

Проте, незважаючи на наявність у сучасній науці значної кількості наукових праць, присвячених цій проблемі, вона залишається однією з найбільш дискусійних.

Виклад основного матеріалу. Сутність педагогічної майстерності вчителя – в його особистісних якостях, що забезпечують успішність його професійної діяльності.

Педагогічна майстерність виявляється в діяльності, але не зводиться до неї. Вона характеризується високим рівнем розвитку спеціальних умінь, але й це не головне. Головне криється у здібностях педагога віртуозно керувати діяльністю учнів. Можна бути професійно компетентним педагогом, тобто вільно орієнтуватися в предметній сфері, вміти узагальнювати і передавати свій досвід іншим колегам, володіти сучасними педагогічними технологіями, але при цьому не бути майстром, а залишатися добротним ремісником [4]. Щоб бути майстром, необхідно володіти індивідуально-особистісною професійною неповторністю й унікальністю, оригінальним стилем діяльності, концептуальністю професійного мислення [5].

Система освіти зазнає сьогодні певних змін, що виражаються в появі навчальних закладів нового типу, використанні нових програм і посібників, застосуванні освітніх і наукових інновацій. Це вимагає від педагога широти ерудиції, гнучкості мислення, активності й прагнення до творчості, здібності до аналізу і самоаналізу, готовності до нововведення – тобто високої педагогічної майстерності.

Педагогічна майстерність передусім пов'язана з особистістю педагога, із комплексом якостей, які сприяють забезпеченню високого рівня самоорганізації професійної діяльності. Комплекс якостей учителя-професіонала, що допомагає йому забезпечити навчально-виховний процес на високому творчому рівні, досить великий. Найважливішими із них

є патріотизм, гуманізм, інтелігентність, висока духовна культура, працьовитість і відповідальність. Головні якості педагога-майстра – людинолюбство й уміння спілкуватися з людьми.

Педагогічна майстерність із технологічної точки зору – це система, основними компонентами якої є висока загальна культура, гуманістична спрямованість, професійні знання й уміння, творчість і педагогічні здібності. Вона вимагає від учителя високого рівня педагогічної культури.

Мовлення вчителя є показником його педагогічної культури та важливим складником педагогічної майстерності. Це інструмент професійної діяльності, за допомогою якого можна розв'язати різні завдання: створити щире спілкування у класі, встановити контакт з учнями, зробити складну тему уроку цікавою, а процес її вивчення – привабливим [6].

Володінню мовленням як засобом професійної діяльності потрібно вчитися. А. С. Макаренко зазначав, що вчитель повинен так говорити, щоб діти відчували в його словах волю, культуру, особистість. Висока культура людини неможлива без невинної тривалої роботи над собою. У працях К. Д. Ушинського ключовою є думка, що вчитель живе доти, доки вчиться, а як тільки перестає вчитися – у ньому помирає вчитель.

Якщо звернутися до робіт учених, що досліджують проблему комунікативних якостей педагогічного мовлення, то можна уявити собі ідеальну модель мовлення сучасного вчителя та виділити основні ознаки, які його характеризують:

- **правильність**, тобто відповідність прийнятим граматичним, лексичним, орфоепічним, орфографічним нормам;

- **виразність** забезпечується оригінальністю у висловлюванні думок, виключення з мовлення штампів і шаблонних словосполучень, уміле використання засобів художньої виразності (порівнянь, епітетів, метафор); фонетичних засобів (інтонації, тембру, темпу мовлення, дикції); приказок, прислів'їв, цитат, крилатих слів і виразів; нелітературних форм національної мови (територіальних діалектів, просторіччя); синтаксичних фігур (звертання, риторичних запитань, інверсії, градації, повторення тощо);

- **точність**, або відповідність висловлювань того, хто говорить, його думкам. Виявляється у використанні слів відповідно до їх мовних значень, що сприяє виробленню звички називати речі своїми іменами;

- **чистота**, тобто бездоганність усіх елементів мовлення, уникнення недоречних, невластивих українській мові іншомовних запозичень, а також вульгаризмів, провінціалізмів, архаїзмів, діалектизмів, слів-паразитів;

- **різноманітність**: володіння мовним багатством народу, художньої і публіцистичної літератури, лексичним арсеналом літературної мови, використання різноманітних мовних одиниць; стилістично обґрунтоване використання

словосполучень і речень; постійне удосконалення і збагачення мовлення;

- **логічність**: побудова композиції мркування так, щоб усі частини його змісту послідовно йшли одна за одною, були взаємозв'язані й вели до кінцевої мети. Важливими умовами логічності є: уникнення тавтології, зокрема невиправданого повторення спільнокореневих слів, зайвих слів; чіткість у побудові ускладнених речень;

- **ясність**, тобто доступність мовлення для розуміння тих, хто слухає. Ясності мовлення сприяють чітка дикція, логічне і фонетичне наголошування, правильне інтонування, розмірений та уповільнений темп, спокійний і ввічливий тон;

- **доцільність**, тобто відповідність мовлення меті, умовам спілкування, стану того, хто висловлюється;

- **стислість**: раціональний вибір мовних засобів для вираження головної думки, тези. Ця ознака формує уміння говорити по суті;

- **конкретність**: насиченість мовлення прикладами, статистичними даними, конкретизація фактів;

- **актуальність**: вибір і використання вчителем життєво важливих фактів, прикладів, образів;

- **естетичність**: вираження естетичних уподобань мовця засобами мови, уміння викликати мовленням естетичне задоволення. Досягається завдяки вправам з риторики. Важливо, щоб у слухачів красиві фрази поєднувалися з глибоким і конкретним змістом [10].

Недотримання цих вимог у процесі спілкування звичайно призводить до зниження його ефективності. Так, паузи, викликані невмінням правильно розподіляти дихання, випадкові логічні наголоси, неправильні інтонації призводять до того, що значення сказаного педагогом розуміється хибно або не розуміється зовсім. Мовлення без логічних наголосів сприймається важко, але ще важче сприймати мовлення, в якому підкреслюється кожне слово [8].

Для полегшення правильної побудови усного мовлення існують його логічні правила:

- якщо у фразі є зіставлення, то виділяються обидва слова, що протиставляються;

- при поєднанні двох іменників виділяється той, який стоїть у родовому відмінку;

- завжди виділяються однорідні члени речення;

- прикметник у більшості випадків не бере на себе наголосу. Визначення мовби зливається з визначуваним словом, яке трохи виділяється. Якщо ж потрібно підкреслити саме визначення, слід удатися до інверсії – зміни прийнятого в граматиці порядку слів;

- якщо до слова належить декілька визначень, то вони виділяються всі, крім останнього, яке зливається з визначуваним словом;

- при порівнянні виділяється те, з чим порівнюється, а не предмет порівняння. При цьому необхідно стежити, щоб наголос не падав на допоміжні слова;

- частки «не» і «ні» інтонаційно не виділяються. Вони зливаються зі словом, до якого належать, причому наголос падає на саме слово: «ні тобі, ні мені», «як не старайся, нічого у тебе не вийде» [8].

У недосвідченого педагога мовлення часто переобтяжене логічними наголосами, оскільки все в тексті здається йому важливим. Іноді наголоси розставлено правильно, а значення сказаного незрозуміле, оскільки фраза звучить у єдиному мовному потоці, що на слух погано сприймається.

Не можна собі уявити живого мовлення без інтонації. Інтонація буває двох видів: логічна й емоційно-експресивна. Мета першої – виокремити певні слова і речення, вислови, що мають значеннєве навантаження; мета другої – допомогти викладачу передати свої почуття, своє ставлення до того, що розповідається.

Зазначимо, що підвищення і пониження голосу допомагає утримати ініціативу в спілкуванні. Дослідження показали, що монотонний голос при викладі матеріалу знижує його сприйняття на 35–55 %. Звичайно розмова ведеться спокійно, без підвищення голосу, але у разі порушень дисципліни, режиму, проявів егоїзму в голосі педагога повинні звучати відтінки обурення. Проте ніколи не слід вживати образливих слів і виразів, а тим більше не висміювати недоліки, які учні не в змозі виправити. Добре, коли педагог свої переживання, емоції, почуття підкріплює виразним мовленням, яке насичене різними інтонаціями, що сприяє розвитку адекватних проявів у слухачів [8].

У процесі спілкування педагог покликаний створювати відповідну комунікативну обстановку, яка б стимулювала мовленнєву активність учня. Важливо не вишукувати помилки чи неточності у висловлюваннях, а виражати дійсний інтерес до обміну інформацією, підкреслювати достоїнства, не наполягати на негайних відповідях, дати можливість подумати, не перебивати.

Для успішності професійної діяльності вчителя необхідними є й такі риси його мовлення, як бездоганна дикція, добре поставлений голос, уміння керувати диханням, тобто професійне володіння технікою мовлення.

Мовлення педагога досягає бажаних результатів лише в тому разі, якщо воно не тільки несе в собі інформацію про предмет, а й активізує думки і почуття учнів. Мова нерідко супроводжується мімікою і рухами. Це посилює емоційну й естетичну дію слова на школярів.

Імпровізаційність – невід’ємний елемент мовленнєвої поведінки фахівця. Форми мовленнєвої імпровізації можуть бути найрізноманітнішими, починаючи із питання, жарту, який знімає нервову напругу, і закінчуючи монологом, необхідність якого диктується конкретною потребою. Сила професійної мовленнєвої імпровізації полягає не тільки у раптовості тих чи інших реакцій, але в їх оптимальності й результативності [9].

Крім імпровізаційності важливою є *експресивність*, яка дозволяє посилити виразність слова. Експресивність мовленнєвої поведінки зумовлена використанням виразних засобів різних рівнів.

На лексико-семантичному рівні вона залежить від вибору слів. Вираженню емоцій при цьому сприяють вигуки, частки, сполучники. На синтаксичному рівні мовленнєва експресія зв’язана з використанням окличних, спонукальних конструкцій, незавершених речень, риторичних запитань, анафор (повторення слова чи граматичної конструкції на початку речення), епіфор (повтор слова чи словосполучення в кінці речення), інверсії [9].

Матеріал, що його викладає вчитель, нерідко закріплюється надовго в пам’яті учнів саме завдяки особливостям його мовлення: зберігаються емоційне забарвлення голосу вчителя, його інтонації, ритміка, характер вимовляння окремих слів. Але педагогічна доцільність мовлення вчителя полягає в тому, щоб не тільки передати учням знання, а й сформувати в них емоційно-ціннісне ставлення до знань, викликати потребу керуватися цими знаннями у житті, зробити їх основою власних переконань. Розв’язати це завдання вчитель зможе лише тоді, коли він буде не просто інформувати знання, а й впливати на свідомість, почуття учнів, спонукати їх до роздумів, співпереживань під час сприйняття навчального матеріалу. Вчитель несе соціальну відповідальність і за зміст, якість свого мовлення, і за його наслідки. Ось чому мовлення вчителя є важливим елементом його педагогічної майстерності [9].

Зважаючи на все це, освітянин повинен постійно працювати над собою, вдосконалювати своє мовлення, уникати вад, які нерідко трапляються у спілкуванні вчителя з учнем. Це передусім:

- Монотонність у голосі, відсутність емоційності.
- Роздратування, коли учень ставить питання, а вчитель не знає на нього відповіді.
- Грубість у голосі.
- Відсутність жестикуляції, яка, як правило, не веде до контакту.
- Неправильна постановка наголосів.
- Скупість на синоніми, порівняння, епітети.
- Часта повторюваність одного й того самого слова в процесі пояснення, за винятком термінології.
- Недостатня повага до адресата.

Особливої шкоди завдають слова-паразити (*ну, ось, так би мовити, як говориться* тощо). Вони засмічують мовлення, роблять його маловиразним. Все це ускладнює сприйняття інформації. А звуки на зразок «е-е», «м-м» ще сильніше знижують естетичну виразність мовлення.

Отже, вчитель має постійно працювати над своїм мовленням, робити його правильнішим, чистішим, виразнішим; постійно збільшувати свій словниковий запас, збагачуючи його засобами художньої виразності; вдосконалювати техніку мовлення, роблячи голос чіткішим, більш емоційно забарвленим.

Шляхів удосконалення мовленнєвої культури і формування мовної особистості, як показує

практика і результати наукових досліджень, є безліч. Проте всі вони починаються з прояву любові до рідної мови, бажання вивчати її і майстерно володіти нею. Серед ряду дієвих і оптимальних шляхів удосконалення мовленнєвої культури можна зазначити такі:

- шанувати мову, якою спілкуєшся, і людей, з якими спілкуєшся;
- багато читати – творів різних стилів; вивчати твори художньої літератури напам'ять, збагачуючи словниковий запас і черпаючи багатство з народної творчості; вивчати мовлення майстрів слова;
- користуватися словниками, довідниками й посібниками; стежити за змінами норм (нове в українському правописі), які фіксуються у нових виданнях словників, довідників тощо;
- не говорити швидко, дотримуватися пауз і мелодики мовлення;
- виробляти в собі навички мовленнєвого самоконтролю і самоаналізу;
- намагатися систематично записувати власні думки й цікаві спостереження, робити перекази з однієї мови на іншу з метою уникання помилок (суржику, кальки);
- намагатися, користуючись практично кількома мовами, добре оволодівати нормами кожної з них, осмислити їх специфіку, не допускати змішування мовних явищ;
- не йти за «модними» тенденціями, що виявляються у надмірності вживання запозичених слів, жаргонізмів, термінів, навмисної спрощеності, що межує з «простакуватістю»;
- оволодівати різними стилями мовлення (як усного, так і писемного) [10].

У час бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій особливої популярності набувають сучасні педагогічні технології (комп'ютеризоване навчання, мультимедія). Створено чимало цікавих інтернет-ресурсів, що сприятимуть розвитку культури мовлення.

Висновки. Педагогічна майстерність багато в чому залежить від ефективності мовлення, рівня володіння мовою, вміння правильно вибирати мовні засоби. Професійне мовлення вчителя повинно відповідати вимогам культури мови. Це важливий показник рівня його інтелігентності, освіченості, загальної культури.

Якщо педагог не володіє основами мовленнєвої діяльності, технікою мовлення (не знає її анатомо-фізіологічних, психологічних і граматичних основ; не вміє правильно дихати; має невиразний голосовий апарат; у нього відсутнє відчуття темпу мовлення), то він має погану дикцію та майже не володіє логікою мовлення тощо. Все це призводить до нерозуміння і втрати інтересу школярів до заняття. Такий педагог не здатний запалити учнів, надихнути їх, пробудити інтерес до навчання.

Кожен освітянин може погодитися із думкою про те, що «справжній учитель – завжди учень», тому педагоги повинні постійно збагачувати й оновлювати свої знання, вдосконалювати мовлення, підвищувати його культуру. Лише той, хто невпинно працює над опануванням мови, повсякчас прагне говорити правильно, виявляти в усному і писемному мовленні свою індивідуальність, може наблизитися до мовної довершеності.

Література

1. Будаєва І. Г. Вдосконалення мовленнєвої культури викладача вищої школи як вагомий компонент загальної професійної підготовки [Текст] / І. Г. Будаєва // Духовність особистості: методологія, теорія і практика. – 2013. – № 5. – С. 56–61.
2. Ковальчук В. І. Сутність та структура педагогічної майстерності вчителя [Текст] / В. І. Ковальчук // Управління якістю освіти: стандартизація та інноваційність. – 2011. – С. 210–223.
3. Бондаренко О. А. Мовленнєва культура сучасного педагога [Електронний ресурс] / О. А. Бондаренко // Переяславська рада: еє историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. – С. 125–128. Режим доступу : <http://vestnik.kpi.kharkov.ua/files/Conferences>
4. Зязюн І. А. Естетичні регулятиви педагогічної майстерності : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 травня 2006 р.) [Текст] / І. А. Зязюн. – Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2006. – С. 8.
5. Колесников И. А. О феномене педагогического мастерства : учеб. для высш. учеб. заведений [Текст] / И. А. Колесников. – СПб. : [б. и.], 1996. – С. 7–9.
6. Мовлення вчителя як засіб педагогічної праці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ua-referat.com/>
7. Шляхи вдосконалення мовлення педагога [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://studcon.org/shlyahy-vdoskonalennya-movlennya-pedagoga>
8. Кайдалова Л. Г. Педагогічна майстерність викладача : навч. посібн. [Текст] / Л. Г. Кайдалова, Н. Б. Щокіна, Т. Ю. Вахрушева. – Х. : Вид-во НФаУ, 2009. – 140 с.
9. Доля І. В. Культура мовлення викладача в професійно-педагогічному спілкуванні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.psyh.kiev.ua/>
10. Педагогічна майстерність : підручник [Текст] / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. – К. : Вища шк., 2004. – 422 с.
11. Задорожний В. Б. До мовних глибин : етюди з культури мовлення [Текст] / В. Б. Задорожний // Бібліотечка «Дивослова». – 2010. – № 4. – 56 с.
12. Зорівчак Р. Боліти болем слова нашого... : Поради мовознавця [Текст] / Р. Зорівчак. – К. : Мандрівець, 2008. – 176 с.